
*Ю.А. Рожкова,
здобувачка Київського університету туризму, економіки і права*

ПРОЯВИ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК СИСТЕМА КООРДИНАТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство у переважній більшості сучасних соціальних досліджень розглядається як свідомий носій громадянських прав і свобод, що домагається від політичного режиму рівних для всіх конституційних і публічних норм поведінки. Йдеться про кілька ключових моментів соціального буття людей: еволюційно зумовлену потребу творчого самоздійснення особи; формування простору свободи як вияву “початку дії”, незалежної від сторонніх впливів і детермінізму обставин; субсидіарності не лише соціальних громад, груп, етносів, культур, а й хисту та здібностей кожного члена суспільства. Інакше, “громадянське суспільство – це не лише сфера, а й історично сформований тип взаємодії, певна модель соціальної організації” [1, 68-69].

Відтак, головним чинником дієвості громадянського суспільства постає гарантований захист приватного життя будь-якої людини, родини, групи тощо та можливість їх творчої самореалізації. І тут ми опиняємось у межах певного парадоксу: підтримка особистісних здібностей і якостей людини, гарантування захисту її приватних інтересів, що забезпечуються громадянським суспільством як суб’єктом політичних відносин, спричиняє різнобічні негативні прояви людського індивідуалізму, котрі постають небезпечними саме для цього громадянського суспільства і можуть призвести до його непрацездатності або зруйнування взагалі. Та чи дійсно існує загроза громадянському суспільству у разі подальшого розквіту індивідуальності його громадян? Чи є в цій проблемі предмет для філософського дискурсу?

Вважаємо, що для всебічного розгляду питань, які порушуються, треба побіжно розглянути еволюцію розвитку категорії “індивідуалізм”, звернутися до можливих інтерпретацій його сутності, охарактеризувати відмінність між категоріями “індивідуалізм” і “індивідуальність”, показати місце і роль індивідуалізму в розквіті (або, навпаки, занепаді) громадянського суспільства.

Як на наш погляд, індивідуалізм – поняття, що позначає визнання інтересу людини над колективним або інституціональним інтересом, а також визнання блага індивіда, його свободи, розвитку його особистості як вищої мети, щодо якої соціальні інститути і групи є засобом, знаряддям, умовою її досягнення. А тому він виникає як життєва позиція і світогляд лише у випадку усвідомлення людиною себе як істоти автономної, тієї, що самовизначається стосовно суспільства.

Появу перших ідей індивідуалізму відносять до Стародавньої Греції. Вони висувалися Демокритом, софістами і Сократом, який обґрунтував тезу про етичну гідність розумного життя як раціональної визначеності індивіда. Але найбільш глибоко соціально-етичний феномен індивідуалізму охарактеризували стоїки. Вони вважали, що особистісне благо індивіда визначається не цінностями і встановленнями полісу чи общини, а законами природи.

У добу Середньовіччя вважалося, що людина, яка створена за образом і подобою Бога, наділена первородним гріхом і індивідуальна лише стосовно Бога. Причому її дії і рішення визначені власним соціальним станом; відданість Богу і самостійність у прийнятті рішень за повної аскетичності тут постають засадами для етичної коректності вчинків і дій, у тому числі тих, які спрямовані на досягнення матеріального добробуту. Дещо пізніше М.Вебер побачить у цьому положенні прояв сутності “духу капіталізму” [3].

Капіталістичні відносини дали свободу приватній ініціативі. Т.Гоббс, Д.Локк, Ж.Руссо, К.Гельвецій, А.Сміт, Дж.Бентам, Дж.С. Міль, Б.Франклін та багато інших дослідників і

політиків розглядали індивідуалізм особистості як ідеологію, що протистоїть феодальному абсолютизму. Стрижнева домінанта робіт цих дослідників – суспільний договір – вказувала на пріоритет індивіда щодо соціальних структур і держави. Причому суперечності і неузгодженості між суспільними й індивідуальними інтересами у контексті суспільного договору згладжуються особливими умовами соціального порядку, за яких задоволення загальних інтересів здійснюється індивідами, зорієнтованими на реалізацію приватних інтересів.

Наприклад, Т.Гоббс вважає, що абсолютна (природна) свобода людини, яку якраз і треба розглядати як інтерпретацію всеохоплюючого індивідуалізму, схиляється до анархії, хаосу, безперервної боротьби, що виправдовує навіть убивства. У цій ситуації природним й необхідним виходом постає обмеження, приборкання абсолютної свободи кожного для блага і спокою всіх. А отже, люди, що діють у межах власного індивідуалізму, свідомо обмежують власну свободу з метою подальшого існування у стані суспільного миру. Тобто вони, долаючи власний індивідуалізм, домовляються між собою про це обмеження.

А.Сміт, поділяючи цей погляд, але дещо в іншому розумінні, заявляв, що відсутність або слабкість державного регулювання господарством спричиняє звеличення індивідуального добробуту, а отже, поліпшує матеріальні умови життєдіяльності особистості, причому особистість з цих обставин імплікується у соціальні відносини вже на іншому, більш гармонійному рівні.

М.Вебер, характеризуючи сутність духу капіталізму, наводить низку цитат Б.Франкліна, якого вважає пропагандистом філософії скупості. На думку німецького соціолога, “ідеалістична людина” – кредитоспроможна, добропорядна особистість, призначення якої треба розглядати як збільшення власного капіталу.

На перший погляд, і Т.Гоббс, і А.Сміт, і М.Вебер будують суто егоїстичну модель особистості, коли порядність корисна тільки тому, що вона “дає кредит”. Але вище благо цієї етики коріниться у наживі за повної відмови від насолоди. Тобто нажива повинна інтерпретуватися як самоціль, а така інтерпретація дає уявлення вже про своєрідне етичне підґрунтя теорії раціонального відбору. Звідси випливає, що індивідуалізм дозволяє порядність, яка приносить кредит, ставити на один рівень з істинною порядністю.

Відтак, наприкінці XIX ст. остаточно формується буржуазний світогляд, який проголошує свободу індивідуалізму особистості від всіх форм зовнішнього тиску, підкреслюючи психологічну й етичну основи його суверенності. Йдеться про природну здібність і бажання людини у власних діях, мотивах і рішеннях орієнтуватися передусім на саму себе. Тобто індустріальне суспільство протиставляє індивідуалізм колективізму.

Таким чином, у надрах капіталістичного суспільства склався перший негативний і найбільш поширений стереотип співвідношення індивідуалізму і колективізму, а саме їх протиставлення. Але вже за такого тлумачення індивідуалізму неодмінно виникає відчуття певного колективного настрою, що нібито схоронений у внутрішній сутності цієї категорії. Воно спричиняє інший негативний стереотип мислення, що ототожнює колективне з безпосередньою колективністю, тобто з контактами між індивідами. Зазначимо, що таке розуміння колективного є лише завуальованим поданням індивідуалізму особистості у контексті суспільства і не привносить нічого нового у розуміння розвитку суспільних відносин.

З іншого боку, треба розрізняти поняття “індивідуалізм” і “індивідуальність”, бо, як відомо, у філософії не існує синонімії. Синонімічні, на перший погляд, поняття покликані помічати, виокремлювати та артикулювати специфічні характеристики явища, а отже, й не можуть вважатися “взаємозамінними”. Не заглиблюючись далі у дискурс про індивідуальність, спробуємо з’ясувати, про яке розуміння “індивіда” йдеться у вітчизняних дискусіях стосовно “громадянського суспільства”.

Передусім зазначимо, що розв’язання проблеми розмежування категорій “особистість”, “індивідуалізм” та “індивідуальність” тісно пов’язане з розумінням проблеми індивідуалізації як провідного принципу буття індивідуальності. У розробку цієї проблеми

значний вклад внесли українські вчені Є.Бистрицький, С.Кримський, В.Табачковський, В.Шинкарук, В.Хоменко та ін. Саме ці автори показали, що індивідуальність існує поряд з особистістю, розглядається як її властивість, котра виражає спосіб буття особистості як суб'єкта самостійної діяльності. Інакше індивідуальність виокремлює конкретну особистість від інших суб'єктів соціальних відносин і закладає її стрижень як своєрідний центр самості.

Таким чином, поняття “особистість” характеризує людину з погляду її соціального вираження, вказуючи при цьому на її соціальні позиції й орієнтації, тоді як поняття “індивідуальність” розкриває форму і засіб буття людини. Особистість, взята поза зв'язком з індивідуальністю, тобто поза способом її буття, є абстракцією і реально не існує. Вона становить єдність соціального та індивідуального, “цілісну, індивідуалізовану систему соціально значущих якостей людини (інтересів, потреб, здібностей), що формуються у процесі конкретно-історичних видів діяльності умовами життя суспільства. У процесі життєдіяльності, практичної діяльності людини соціальне і духовне поєднуються, відбувається самореалізація і самоутвердження особистості, її соціалізація, що водночас є її індивідуалізацією, індивідуальною формою суспільних відносин [6, 72].

Індивідуальність людини реалізується через її індивідуалізацію, яка в свою чергу несе низку суспільних значень. Саме тому у сучасній філософській літературі категорії “індивідуальне – колективне” або “індивідуальне – суспільне” у більшості випадків розглядаються як парні. Ось як їх характеризує соціологічний словник [4, 169]: “Індивідуальне і колективне – взаємозв'язані характеристики соціальності, функціонування і розвитку суспільства... вони вказують на взаємозалежність відособленого буття людей і засобу життя, що їх поєднає... Різні форми колективності припускають і різні форми індивідуалізації людей. Цим значною мірою й визначаються особливості функціонування соціальних структур, суспільних систем, характеристики суспільств і типів соціальності. Інакше кажучи, відмінності однієї соціальної системи від іншої можуть бути достатньо чітко описані через співвідношення зв'язку індивідуального і колективного буття людей”. Себто категорію “індивідуалізм” треба розглядати у контексті суспільних відносин, враховуючи рівень і тенденції їх розвитку.

Відповідності і взаємоперехід у структурах колективних організацій і індивідуальних формах буття індивідів розглядали О.Конт, К.Маркс, Е.Дюркгейм, З.Фрейд, К.Юнг, Е.Фромм, Л.Виготський, Ж.Піаже, П.Бурд'є та ін. Усі вони, хоча й у різних інтерпретаціях, констатували, що у індивідуальному бутті людей відчувається наявність елементів соціальних форм, що так чи інакше співвідносяться, інтегруються зі звісними і загально визнаними формами колективності. Наприклад, потреби людини задовольняються матеріальними чи духовними виробами, виготовлення яких має суто колективний характер; невиконання загально визнаних у суспільстві законів межує з індивідуальною совістю, внутрішньою моральною цензурою тощо. А отже, “соціалізація” індивідуальності набирає соціальної форми, яку й називають колективністю.

У постіндустріальному суспільстві, або суспільстві “третьої хвилі”, де панують не тільки товарно-грошові відносини, а й новітні технології та засоби інформації, індивідуалізація особистості часто-густо набуває негативних відтінків, а саме виступає у вигляді егоїзму, анархізму, альтруїзму тощо, повсюдно супроводжуючись різноманітними проявами корупції і свавілля. На наш погляд, саме ці симбіотичні ознаки індивідуалізації треба відносити до проявів індивідуалізму.

Індивідуалізм особистості характеризує вчинки і дії людини, що спрямовані на підтримку і збереження її індивідуально-природних сутнісних рис (задатків, прагнень, здібностей тощо), а тому на відміну від індивідуальності, яка завжди динамічно зв'язана з колективністю, має цілком відособлений, сталий, антисоціальний характер. Він є характеристикою відокремленого представника суспільства, який використовує знаряддя, знаки і з їх допомогою опановує власною поведінкою і психічними процесами собі на користь, залишаючи суспільні інтереси поза власним кутом зору.

Починаючи розмову про негативні прояви індивідуалізму у надрах громадянського суспільства, ми маємо на увазі не тільки суб'єктивний індивідуалізм, тобто індивідуалізм окремої особистості, яка, на кшталт першої людини, огорожує ділянку землі, тим самим декларуючи наявність власного права на неї, а й так званий колективний індивідуалізм, що традиційно виникає в окремих громадянських організаціях, рухах, колективах приватних і державних підприємств, наукових співтовариствах тощо.

Передусім охарактеризуємо природу виникнення суб'єктивного (особистісного) індивідуалізму в громадянському суспільстві, оскільки саме в ньому весь зміст індивідуалізму становить джерело соціального процесу, продукує нові форми і схеми дії, спілкування, знання і тим самим остаточно змінює колективність. Причому, як зазначає російський філософ В.Кемеров, “вельми важливою в цьому плані постає теза про те, що не тільки у контексті людини і людини утворюється і підтримується соціальний зв'язок, що він може і зобов'язаний занурюватися у сили власне індивідів, в них функціонувати і розвиватися, і якщо такого “занурювання” не відбувається, то це означає втрату колективністю своєї форми” [4, 170].

Розвиток соціальності у контексті громадянського суспільства – це поступовий тривалий процес, який складається з ансамблю звичаїв, вірувань, традицій, уявлень, самоврядних інституцій, добровільних громад та асоціацій у напрямі забезпечення рівних можливостей членів спільноти. Встановлення рівності є провіденційною неминучістю, що соціально поступово зближує шляхтича й простолюдина. Шлях до рівності є шляхом до демократії. Демократичність відбивається “як на урядовому рівні, так і однаковою мірою на житті громадянського суспільства: рівність створює громадянську думку, породжує певні почуття, накладає звичаї, модифікує все те, чого вона не викликає безпосередньо” [2, 23]. Причому рівні можливості громадян усвідомлюються суспільством одночасно з необмеженою свободою дій, а отже, виникає небезпека розквіту індивідуалізму, який несе загрозу суспільству. Цей суб'єктивний індивідуалізм спонукає громадянина “відокремити себе від собі подібних й усамітнитися в своєму родинному та дружньому колі, створивши собі маленьке суспільство, радо зрікаючись турбот про суспільство в цілому” [2, 409]. Звідси робимо висновок про те, що благо, яке приносить свобода, дає плоди лише через тривалий час, а саме тоді, коли громадяни усвідомлять необхідність подолання суб'єктивного індивідуалізму. І тільки в цьому сенсі індивідуалізм вироджується у індивідуальність, яка стає рушійною силою розвитку суспільства. Е.Шілз для позначення громадян, що усвідомили небезпеку, про яку йдеться, ввів термін “цивілізованого громадянина”, тобто по-громадськи налаштованої особистості, яка думає передусім про громадянське суспільство як об'єкт своїх устремлінь, а не про власну родину, чи про своє село, чи свою партію, чи свою етнічну групу, свій соціальний клас або свою професію [7, 12].

Тепер про колективний індивідуалізм. Як на наш погляд, він має два основних прояви, кожний з яких є вкрай небезпечним для громадянського суспільства. Перший з них можна умовно назвати “індивідуалізмом спадковості”, коли ключові посади в певних колективах чи громадянських організаціях традиційно займають члени родини, інші родичі або друзі і комерційні компаньйони перших керівників. При цьому у колективі декларується думка про об'єктивну необхідність і закономірність таких призначень, що нав'язується всім членам організації і тим самим апріорі лишає можливості інших претендентів (як правило, реальних, за діловими якостями і здібностями) права займати такі посади. Ситуація, що констатується, врешті-решт, призводить до знищення пріоритетів інтелектуальної еліти у громадянському суспільстві.

Інший прояв колективного індивідуалізму, на думку В.Ляха, найбільшого поширення набуває у постіндустріальному суспільстві, коли “... на зміну масовій демократії приходять “мозаїчна демократія”. Масова демократія ґрунтується на масових рухах, масових політичних партіях і засобах масової інформації. Однак у суспільстві “третьої хвилі” для соціальної структури стає характерним розпад на окремі фрагменти і диференційовані сегменти. Зокрема, попередні порівняно однорідні класи розпадаються на рухливі соціальні

групи [5, 11]. В цих умовах певна політична, економічна або інша думка рухливої соціальної групи індивідів (наприклад, представників великого бізнесу) у суспільстві приймається основоположною для усіх громадян. Як наслідок, громадянське суспільство, начебто дбаючи про добробут, обкрадатиме населення в його правах і свободах, позбавляючи більшість громадян сенсу їх громадянської активності. Така ситуація нині склалася в Україні.

Проникнення перелічених принципів індивідуалізму в суспільні форми самоврядування веде до соціальних афронтацій, найбільш радикальним наслідком яких є корупція. Корупційні дії в цьому разі постають цілком об'єктивними, оскільки будь-який індивідуалізм в силу своїх внутрішніх особливостей схильний до бюрократизації відносин між інституціями і людьми, тяжітиме до деспотизму навіть за певних демократичних форм суспільних стосунків.

Небезпека для громадянського суспільства у разі виникнення розмаїття проявів колективного індивідуалізму у всіх без винятку сферах життя, знов розпочинається з підміни в свідомості людини значення поняття свободи. Свобода від деспотизму набуває інверсії в сенсі безпеки людини, яку нібито мають принести суспільні форми самоврядування, що засновуються на колективному індивідуалізмі. Тому поступово виникає не тільки цільова, а й психологічна залежність населення від принципів колективного індивідуалізму.

Які ж існують шляхи подолання індивідуалізму, що породжується у суспільстві як результат зазначених вище соціальних неузгодженостей?

Ми впевнені, що головною умовою свободи кожної без винятку особистості будь-якої соціальної спільноти є відсутність соціально-політичних підстав для сваволі. І це дійсно так, оскільки рівність перед законом усуває загрозу насильства над людиною не тільки з боку влади, а й з боку негативних проявів колективного індивідуалізму, створюючи достатні для свободи умови. Тут йдеться про умови соціального життя, які відповідають демократії. Причому всі суспільні форми самоврядування повинні бути демократичними, тобто такими, що здатні забезпечувати народу управління самим собою не на словах, а у реальності. Тому демократія, раз виникнувши на вулиці, повинна неперервно прагнути до поліпшення соціального життя. Бо поява будь-яких розривів і неузгодженостей у цьому неперервному русі незабаром знов призведе до відродження у суспільстві негативних ознак індивідуалізму. Підтвердженням сказаного є помилки демократії після здійснення Помаранчевої революції в Україні, коли певні авторитарні індивідуалізовані дії її керівників зіграли роль гальма у подальшому соціальному розвитку, спричинили появу розмаїття суспільних дисфункцій, розбрат і плутанину уявлень щодо розбудови українського громадянського суспільства.

Відтак, головним чинником успіху демократії на шляху боротьби з особистісним і колективним проявами індивідуалізму покликаний ставати розум людини, а інтелект набуває статусу соціальної сили, перетворюючись у джерело визнання і багатства, долаючи при цьому страх і невпевненість особистості у власних діях і вчинках проти соціальних дисфункцій. Крім того, інтелектуальна праця, книгодрукарство, поштові служби сприяють подальшій демократизації суспільства, долаючи прояви індивідуалізму. Але демократія і свобода, про які тут йдеться, не встановлюються спеціальними зусиллями людей, а розвиваються стихійно, самі собою і залежать від відповідності громадського життя формам політичного врядування у державі. “Можна твердити, – пише А.Токвіль з цього приводу, – що жоден з народів Європи не знає, що таке незалежність громади. Тим часом саме в громаді полягає сила свободи народу”, а отже, подолання перепон індивідуалізму [2, 48].

Саме через громаду народ здійснює владу безпосередньо, долаючи перепони індивідуалізму. Причому основною формою урядування громади є рівні вибори посадових осіб, які здійснюють різноманітні функції на місцевому і загальнодержавному рівнях. Громади, об'єднані разом, утворюють штат, який є носієм державної влади. Через громади здійснюється принцип народовладдя і складаються громадські відносини між індивідом і державою. Тут треба відзначити: громада здатна проводити власну владу, опираючись на принципи рівності й самоврядування задля власної безпеки індивідів. Тобто громадянське суспільство створюється не просто “знизу”, а передусім через громади з їхнім засадничим

принципом самоврядування. Саме у громадах, на думку А.Токвіля, індивіди стають громадянами. І справа політичної влади в тому, визнавати чи не визнавати громадянський статус народу і демократичні політичні режими, які, опираючись на принцип народовладдя, легко і послідовно зберігають за народом його громадянські права і стверджують статус громадянина. Тому сила громади в суспільстві за природою речей має бути первинною щодо політичної влади й контролювати останню.

Наприкінці зазначимо, що здійснене нами дослідження соціальних стратегій впливу особи на громадянське суспільство дає можливість зробити висновок, що різноманітні прояви індивідуалізації особистості можуть розглядатися у вигляді своєї системи координат, щодо якої остаточно розкривається подальший напрям розвитку громадянського суспільства, а отже, вони є мірою здійснення людської свободи. Але ця проблема дає підґрунтя вже для іншого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – К., 2003.
2. *Токвіль А.* Про демократію в Америці: У 2-х тт. – К., 1999.
3. *Вебер Макс.* Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
4. Социальная философия: Словарь. – М., 2003.
5. *Лях В.В.* Інформаційне суспільство і нові виміри свободи // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2007. – № 65.
6. *Хоменко В.М.* Цивілізація і особа: соціальні стратегії глобалізації. – К., 2001.
7. *Shils E.* Civility and Civil Society // Civility in Liberal Democratic Societies. – N.Y., 1992.